

UOT 159.9.

**Səxavət Nəsrəddin qızı Əliyeva**  
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti,  
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru  
<https://orcid.org/0000-0002-5136-677X>  
[https://doi.org/10.69682/azrt.2024.91\(2\).212-220](https://doi.org/10.69682/azrt.2024.91(2).212-220)

## GENDER ROLLARININ FƏRDƏ VƏ İCTİMAİ TƏSİSATLARA TƏSİRİ

**Сахават Насреддин гызы Алиева**  
доцент  
Бакинского Государственного Университета,  
доктор философии по психологии,

## ВЛИЯНИЕ ГЕНДЕРНЫХ РОЛЕЙ НА ИНДИВИД И СОЦИАЛЬНЫЕ ИНСТИТУТЫ

**Sakhavat Nasreddin Aliyeva**  
associate professor at  
Baku State University,  
doctor of philosophy in psychology,

## THE INFLUENCE OF GENDER ROLES ON INDIVIDUALS AND SOCIAL INSTITUTIONS

**Xülasə.** Gender rolları fərdlərin həyatının müxtəlif aspektlərinə və daha geniş ictimai strukturlara əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu təsirlər sosial və mədəni normalar, iqtisadi qeyri-bərabərlik, təhsil imkanları, sağlamlıq və rifah, ailə dinamikası, siyasi iştirak və media təmsilçiləri arasında yayılır. Gender rollarının təsiri gözləntilərin, davranışların və imkanların formalaşmasında, həyatın müxtəlif sahələrində qeyri-bərabərlik və məhdudluqlara səbəb olan, qəbul edilən gender əsasında özünü göstərir.

**Açar sözlər:** mədəni normalar, gender stereotipləri, sosial-mədəni təsirlər, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, gender rolları

**Резюме.** Гендерные роли оказывают значительное влияние на различные аспекты жизни людей и более широкие социальные структуры. Это влияние распространяется на социальные и культурные нормы, экономическое неравенство, возможности образования, здоровье и благополучие, семейную динамику, участие в политической жизни и репрезентации в СМИ. Влияние гендерных ролей проявляется в формировании ожиданий, поведения и возможностей на основе воспринимаемого пола, способствуя неравенству и ограничениям в различных аспектах жизни.

**Ключевые слова:** культурные нормы, гендерные стереотипы, социокультурные влияния, межличностные отношения, гендерные роли

**Summary.** Gender roles, exert a significant influence on various aspects of individuals' lives and broader societal structures. These influences extend across social and cultural norms, economic disparities, educational opportunities, health and well-being, family dynamics, political participation, and media representations. The impact of gender roles manifests in the shaping of expectations, behaviors, and opportunities based on perceived gender, contributing to disparities and limitations in diverse facets of life.

**Key words:** gender roles, socio-cultural influences, gender stereotypes, interpersonal relations, cultural norms.

Gender rollarının fərdlərə və sosial institutlara təsiri, insan cəmiyyətlərinin çoxşaxəli və geniş yayılmış aspektidir. Gender rolları, qəbul edilən cinsinə görə fərdlərlə əlaqəli ictimai göz-

ləntilərə, normalara və davranışlara istinad edir. Bu rollar, insanların həyatının müxtəlif aspektlərini formalaşdırır və təsir edir, təkcə şəxsi identikliklərə deyil, həm də daha geniş ictimai strukturlara təsir göstərir. Sosial qarşılıqlı əlaqələri formalaşdırmaqdan tutmuş, karyera seçimlərinə və ailə dinamikasına təsir etməyə qədər, gender rolları gözləntilərin və məsuliyyətlərin müəyyən edilməsində həlledici rol oynayır.

Gender rollarının qurulması mədəni, tarixi və sosial kontekstlərdə dərin köklərə malikdir və çox vaxt nəsillər boyu davam etdirilir. Fərdlər öz həyatlarını idarə etdikcə, bu rollar qərarlara, imkanlara və qavrayışlara təsir edən rəhbər qüvvələrə çevrilir. Sosial institutlar, o cümlədən təhsil, iqtisadiyyat, səhiyyə və siyasət, cəmiyyətin gözləntilərini əks etdirən və gücləndirən gender rollarının toxumasına mürəkkəb şəkildə toxunur.

Bu giriş, gender rollarının geniş təsirini araşdırır, bu gözləntilərin fərdlərin həyatına təsir etdiyi və sosial strukturların formalaşmasına töhfə verdiyi mürəkkəb yolları etiraf edir.

**1. Gender rollarının fərdə təsirləri.** Gender rolları, qavrayışı formalaşdırmaqla fərdin rifahına təsir göstərir. Ənənəvi gender normalarına uyğunluq və ya genderlə bağlı ayrı-seçkilik təcrübəsi, psixi sağlamlığa təsir edir. Fərdlərin mədəni normaları və gender gözləntilərini mənimsədiyi sosiallaşma prosesi, psixi sağlamlıq üçün dərin təsirlərə malikdir. Cəmiyyətin gözləntilərinə sərt şəkildə riayət edən fərdlər stress, narahatlıq və identiklik münacişələri ilə üzləşə bilərlər [7, s. 62].

Cinsiyyətin irq, etnik mənsubiyyət və cinsi oriyentasiya kimi digər sosial kateqoriyalarla kəsişməsi, psixi sağlamlıq nəticələrini formalaşdırır. Gender rollarının fərdin rifahına, xüsusən də psixi sağlamlığa təsiri, mürəkkəb və çoxşaxəli bir hadisədir. Sosiallaşma, uyğunluq, qeyri-uyğunluq, gender identikliyi, kəsişmə, mübarizə mexanizmləri və səlahiyyətləndirmə potensialının rolunu araşdıraraq, tədqiqatçılar gender rolları və psixi sağlamlıq arasındakı mürəkkəb əlaqənin hərtərəfli başa düşülməsinə töhfə verirlər [6, s. 32].

Gender rollarının təsiri, ünsiyyət modellərinə, güc dinamikasına və tərəfdaşlıqlar daxilində gözləntilərə təsir edən şəxslərlərarası münasibətləri əhatə edir. Ənənəvi gender normalarının və münasibətlərinin dinamikasını necə formalaşdırdığını araşdırmaq, fərdlərin başqaları ilə

əlaqələrin qurulmasında üzləşdikləri mürəkkəbliklər haqqında təsəvvür yaradır [6, s. 33].

Ünsiyyətlə bağlı cəmiyyətin gözləntiləri çox vaxt gender rollarından təsirlənir. Kişilər, adətən inadkarlıq və müstəqillik nümayiş etdirməyə təşviq edilir, qadınlar isə, tərbiyə və empatiya istiqamətində ictimailəşirlər. Bu ünsiyyət nümunələrinin münasibətlər dinamikasına necə təsir etdiyini başa düşmək, kişilərarası əlaqələrdə gender rollarının mürəkkəbliklərini açmaq üçün çox vacibdir [8, s. 115].

Gender rollarını ölçmək üçün S. Bem "Cinsi Rol İntervarı" (BSRI) inkişaf etdirdi. Onun işi fərdlərin genderlə bağlı ictimai gözləntiləri necə mənimsəməsi və həyata keçirməsinin başa düşülməsinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək etmişdir. Bu nəzəriyyə, fərdlərin öz cinsinə uyğun davranış hesab edilən şeylər haqqında zehni çərçivələr və ya sxemlər inkişaf etdirməsini təklif edir. Bu sxemlər insanların özlərini və başqalarını necə qavradıqlarına, həmçinin, cinslə bağlı məlumatları necə şərh və yadda saxladıqlarına təsir göstərir.

S. Bem gender rollarının ənənəvi ikili baxışına etiraz etdi və androginiya anlayışını təqdim etdi. S. Bemə görə, androqin fərdlər həm stereotipik olaraq kişi, həm də qadın xüsusiyyətlərin birləşməsinə malikdirlər. O, androqin insanların müxtəlif vəziyyətlərə uyğunlaşmaqda və daha geniş davranış spektrini ifadə etməkdə daha çox çevik ola biləcəyini müdafiə etdi. O, BSRI-ni fərdin kişilik, qadınlıq və androginiya dərəcəsini ölçmək üçün bir vasitə kimi inkişaf etdirdi [2, s. 156-157].

BSRI stereotipik olaraq kişilik və ya qadınlıq ilə əlaqəli olan identiklik xüsusiyyətləri və davranışlarının siyahısından ibarətdir. Respondentlər hər bir xüsusiyyətə sahib olduqları dərəcədə özlərini qiymətləndirirlər. S. Bem kişilik və qadınlıq ölçüləri üzrə yüksək və ya aşağı balların birləşməsinə əsaslanan dörd gender rolu istiqamətini müəyyən etmişdir [3, s. 356]:

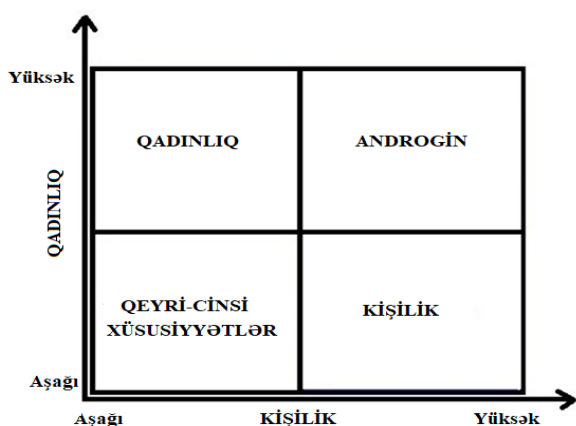
- Kişilik: kişilikdə yüksək bal, qadınlıqda aşağı.
- Qadın: qadınlıqda yüksək, kişilikdə aşağı bal.
- Androqin: həm kişilik, həm də qadınlıq üzrə yüksək ballar.
- Fərqlənməmiş qeyri-cinsi xüsusiyyətlər: həm kişilik, həm də qadınlıq üzrə aşağı ballar (cədvəl 1).

## Qadınlıq və kişiliyin ölçülməsi (S. Bem)

Cədvəl 1.

Tiplər	Kişiliyin ifadəsi	Qadınlığın ifadəsi
Kişilik	Yüksək	Aşağı
Qadınlıq	Aşağı	Yüksək
Androgin	Yüksək	Yüksək
Qeyri-cinsi xüsusiyyətlər	Aşağı	Aşağı

Bu psixoloji mexanizmlər, S. Bemın gender rollarının ölçülməsi ilə bağlı qurduğu diaqramda öz əksini tapmışdır (şəkil 1). Şəkil 1. Sandra Bem: Gender rolları [10, s. 17]



Gender rolları ilə bağlı mədəni normalar və ictimai gözləntilər qlobal miqyasda əhəmiyyətli müxtəliflik nümayiş etdirir. Fərqli bölgələrdə fərdlərin gender kimliyi, rolları və davranışları haqqında anlayışına təsir edən fərqli mədəni rəvayətlər var. Bu regional variasiyaları tanımaq və anlamaq gender psixologiyasının öyrənilməsində etnosentrik perspektivlərdən qaçınmaq üçün vacibdir.

Gender rolları münasibətlərdə güc dinamikasının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Ənənəvi gözləntilər, qərarların qəbulu, məsuliyyətlər və resurslara çıxışda tarazlığın pozulmasına səbəb olur. Romantik münasibətlər xüsusilə gender rollarından təsirlənir, cəmiyyət gözləntiləri tez-tez kişilər və qadınlar üçün xüsusi rollar təyin edir. Gender rolları platonik əlaqələr daxilində dinamika və gözləntilərə təsir edərək dostluqlara qədər uzanır. Cəmiyyət normalarının dostluqlara necə təsir etdiyini araşdırmaq, gender rollarının romantik münasibətlərdən kənar sosial rifah təsirlərinə işıq salır, onların müxtəlif sosial qarşılıqlı əlaqələrdə yayılan xarakterini vurğulayır [4, s. 75].

Gender rollarının təsiri, ailə münasibətlərində, o cümlədən valideyn-övlad dinamikasında özünü göstərir. Valideyn rolları ilə bağlı ənənəvi gözləntilər həm valideynlər, həm də uşaqlar üçün unikal çətinliklərə və imkanlara kömək edir. Gender rollarının ailə münasibətlərinə necə təsir etdiyini araşdırmaq, onların daha geniş ictimai təsirləri haqqında fikirlər verir.

Cinsiyyətin irqi, etnik mənsubiyyəti və sosial-iqtisadi statusu kimi digər sosial kateqoriyalarla kəsişməsinin dərk edilməsi, şəxsiyyətlər arasında münasibətlərin tədqiqini zənginləşdirir. Şəxslərarası münasibətlərdə gender rolları, fərdin psixi sağlamlığına və rifahına təsir göstərir. Cəmiyyətin gözləntilərinə uyğunluq və ya onlardan yayınma özünə hörmətə, emosional möhkəmliyə və ümumi psixoloji fəaliyyətə təsir göstərir. Gender əlaqəsi dinamikasının psixoloji təsirinə dərk etmək, fərdi rifahı inkişaf etdirmək üçün çox vacibdir [9, s. 804].

Emosional ifadə ilə bağlı cəmiyyətin gözləntiləri, çox vaxt gender rollarından təsirlənir. Kişilər stoisizm anlayışlarına uyğunlaşmaq üçün, təzyiqlərlə qadınlar isə, qayğıkeş və empatik olmaq gözləntiləri ilə qarşılaşa bilərlər. Bu gözləntilərin emosional rifaha təsirinə başa düşmək, daha sağlam emosional ifadəni inkişaf etdirmək üçün vacibdir. Emosional ifadə ilə bağlı ictimai gözləntilərə riayət etmək və ya onlardan kənara çıxmaq fərdin rifahına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Cəmiyyətin gözləntiləri, emosional zəkanın inkişafına təsir edir, fərdlərin duyğularını anlamaq, idarə etmək və ifadə etmək qabiliyyətini formalaşdırır. Ənənəvi gender emosional normalarından kənara çıxan şəxslər sosial stiqma və ayrı-seçkiliklə üzləşirlər. Cəmiyyətin gözləntilərinin emosional ifadəyə təsiri, şəxsiyyətlərarası münasibətləri əhatə edir [1, s. 91-92].

İctimai gözləntilərin, xüsusən də gender rolları ilə bağlı olanların emosional ifadəyə təsi-

ri fərdi və sosial rifahın çoxşaxəli nəticəsidir. Emosional gözləntiləri tədqiq etməklə, psixi sağlamlıq üçün təsirləri başa düşməklə, mədəni variasiyaların və kəsişmələrin təsirini dərk etməklə, tədqiqatçılar sosial normalar və emosional ifadə arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqənin daha əhatəli başa düşülməsinə töhfə verirlər. Məhdudlaşdırıcı emosional normalara meydan oxuyan müdaxilələrin hazırlanması, müxtəlif emosiyaların ifadəsini əhatə edən və hamı üçün müsbət rifahı təşviq edən bir cəmiyyətin inkişafı üçün çox vacibdir.

**2. Gender rollarının ictimai institutlara təsiri.** Peşəkar sahədə gender rolları karyera seçimlərinə, irəliləyiş imkanlarına və iş yerində qarşılıqlı əlaqəyə təsir edir. Gender rolları ilə bağlı cəmiyyətin gözləntiləri çox vaxt fərdlərin karyera seçimlərinə təsir göstərir. Kişilər rəhbər vəzifələrə və müəyyən sənayələrə həvəsləndirilər, qadınlar isə, tərbiyəçi peşələrlə bağlı gözləntilərlə üzləşə bilirlər. Gender rollarının karyera yollarını necə formalaşdırdığını başa düşmək, iş yeri dinamikası daxilindəki mürəkkəblikləri aradan qaldırmaq üçün çox vacibdir.

Gender rolları təşkilatlar daxilində liderlik rolları üçün gözləntilərə və imkanlara kömək edir. Gender rollarının təsiri iş yerində qarşılıqlı əlaqə nümunələrində aydın görünür. Ünsiyyət üslubları, danışıq strategiyaları və əməkdaşlıq yanaşmaları, cinslə bağlı ictimai gözləntilərdən təsirlənir. Bu qarşılıqlı əlaqə nümunələrinin fərdi təcrübələrə və ümumi iş yeri mədəniyyətinə necə təsir etdiyini araşdırmaq, daha geniş ictimai təsirlərə dair fikirlər verir.

Gender rolları, işçi qüvvəsi daxilində əmək haqqı bərabərsizliyinə şərait yaradır. Kişilər və qadınlar, maaş danışıqları və kompensasiya ilə bağlı fərqli gözləntilərlə qarşılaşırlar. İş-həyat balansı ilə bağlı gözləntilər, çox vaxt gender rollarından təsirlənir. Gender rolları iş yerində qərəzliliyi və ayrı-seçkiliyi davam etdirir. Cinsiyyətin irq, etnik mənsubiyyət və sosial-iqtisadi status kimi digər sosial kateqoriyalarla kəsişməsinin başa düşülməsi, iş yerinin dinamikasının tədqiqini zənginləşdirir.

Genderin irq, etnik mənsubiyyət və sosial-iqtisadi status kimi digər sosial kateqoriyalarla kəsişməsi, gender rollarının rifaha təsirini formalaşdırır. Kəsişən identikliklərin müxtəlif təcrübələrə necə töhfə verdiyini təhlil etmək, fərd-

lərin ictimai gözləntiləri idarə edərək qarşılaşdıqları unikal çətinliklərə işıq salır.

Fərdlər irq, cins, cinsi oriyentasiya, sosial-iqtisadi status və əlillik də daxil olmaqla, identikliyin çoxsaylı ölçülərini idarə edirlər. Bu kəsişən identikliklərin imkanlara, resurslara və ictimai qavrayışlara çıxışa necə təsir etdiyini başa düşmək, rifahın incəliklərini dərk etmək üçün vacibdir. Kəsişmə, fərdlərin kəsişən identiklikləri əsasında qarşılaşa biləcəkləri imtiyaz və marginallaşma təcrübələrinə işıq salır. Identikliyin kəsişməsi, psixi sağlamlığa dərin təsir göstərə bilən müxtəlif ayrı-seçkilik təcrübələrinə kömək edir. Kəsişmə, resurslara çıxışa, təhsil imkanlarına və sosial-iqtisadi vəziyyətə təsir göstərir. Sağlamlıq fərqləri, identikliklərin kəsişməsindən təsirlənir. Kimlikləri kəsişən fərdlər çox vaxt sosial gözləntilərin mürəkkəbliklərini idarə etmək üçün, unikal mübarizə mexanizmləri və möhkəmlilik strategiyaları hazırlayırlar. Fərdlərin güc və səlahiyyət əldə etmək üçün, kəsişən identikliklərindən necə istifadə etdiklərini başa düşmək, rifahın daha yaxşı dərk olunmasına kömək edir.

Sosial stiqma, müəyyən xüsusiyyətlər və ya identikliklərlə əlaqəli mənfi sosial münasibətlərə, inanclara və stereotiplərə aiddir. Gender rolları, sosial stiqmanın davam etdirilməsində mərkəzi rol oynayır. İrq, cinsi oriyentasiya və sosial-iqtisadi status kimi sosial kimliklərin kəsişməsi, sosial stiqmanın təsirini gücləndirir. Sosial stiqma, psixi sağlamlıq dəstəyi axtarmaq üçün maneə rolunu oynayır.

Gücləndirmə təşəbbüsləri və ənənəvi gender normalarına etiraz etmək səyləri, müsbət rifah nəticələrinə kömək edir. Ənənəvi gender normalarına qarşı çıxmaq, səlahiyyətləndirmənin güclü formasıdır. Fərdləri ənənəvi gender məhdudiyyətlərindən azad olmağa təşviq edən səlahiyyətləndirmə təşəbbüsləri, psixi sağlamlıq nəticələrinə müsbət təsir göstərir. Peşəkar sahədə gender rollarının çətinləşdirilməsi, karyera imkanlarının artırılmasına və iqtisadi müstəqilliyə kömək edir.

Ənənəvi gender rollarına meydan oxuyan səlahiyyətləndirmə təşəbbüsləri, fərdi və ictimai rifaha geniş miqyasda müsbət təsir göstərir. Tədqiqatçılar muxtariyyəti gücləndirməklə, iqtisadi müstəqilliyi təşviq etməklə, münasibətlər dinamikasını yenidən müəyyənləşdirməklə və

gender bərabərliyini müdafiə etməklə, gender psixologiyası kontekstində fərdlərin səlahiyyətləndirilməsinin transformativ potensialının hərtərəfli başa düşülməsinə töhfə verirlər. Müxtəliflik, bərabərlik və hamı üçün müsbət rifahı dəyərləndirən cəmiyyətin yaradılması üçün, səlahiyyətləndirmə təşəbbüslərinin inkişafı və davam etdirilməsi çox vacibdir [5, s. 44].

Təhsil ənənəvi gender rollarına meydan oxumaq üçün əsas vasitədir. Peşəkar sahə gender rollarının həlli üçün əsas mübarizə meydanıdır. İş yerində müxtəliflik təşəbbüsləri, bərabər imkan siyasətləri və liderlik təlimləri, fərdi rifaha müsbət təsir göstərən daha inklüziv və ədalətli iş mühitini inkişaf etdirmək potensialına görə yoxlanılır.

Sistemli gender bərabərsizliyini aradan qaldırmaq üçün, həm təşkilati, həm də hökumət səviyyəsində siyasət dəyişiklikləri vacibdir. Gender rollarının psixi sağlamlıq təsirlərini nəzərə alaraq, ixtisaslaşmış dəstəyin təmin edilməsi çox vacibdir. İctmanın iştirakı və dəstək şəbəkələrinin yaradılması rifahın yaxşılaşdırılması üçün güclü müdaxilələrdir. Genderin digər sosial kateqoriyalarla kəsişməsinin başa düşülməsi, müdaxilə strategiyalarını zənginləşdirir. Gənc nəslin səlahiyyətləndirilməsi, uzunmüddətli ictimai dəyişiklik üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Gender normalarına meydan oxuyan və tənqidi düşüncəni təşviq edən gənclərin səlahiyyətləndirilməsi proqramları, onların daha inklüziv perspektivləri formalaşdırmaq və müsbət rifah nəticələrinə töhfə vermək potensialı üçün araşdırılır.

Gender rollarının fərdi və sosial rifaha təsiri çoxşaxəli fenomendir. Cəmiyyətin gözləntilərinin psixi sağlamlığa, şəxsiyyətlərarası münasibətlərə, iş yerinin dinamikasına təsirini araşdıraraq və genderin digər sosial kimliklərlə kəsişməsinə nəzərə alaraq, tədqiqatçılar gender rollarının və rifahın kəsişməsindəki mürəkkəbliklərin hərtərəfli başa düşülməsinə töhfə verirlər.

Bu gün təhsilin inkişafı, vətəndaş-şəxsiyyətlərin formalaşdırılması üçün geniş imkanlar mövcuddur. İlk növbədə təhsil proqramlarının, proqram və dərslərlərin, texnologiyaların yenilənməsi, müəllimlərin müvafiq ixtisaslar üzrə yeni metodologiya əsasında hazırlanması hədəflərə doğru irəliləmək imkanlarını genişləndirir.

Təhsildə yeni yanaşmalara uyğun olaraq bu gün təhsil proqramları müvafiq məzmun xətləri, standartları əsasında formalaşdırılır. Təhsil proqramları təhsilçilərdə formalaşdırılan bilik, bacarıq, səriştələri və dəyərlər sistemini əks etdirməklə nəzəri və praktik baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Proqramın məzmunu müəllimlər üçün fəaliyyət istiqamətlərini, həmçinin konkret olaraq təlim məqsədlərini, gözlənilən nəticələri müəyyənləşdirməyə, prosesi idarə etməyə yol göstərir, təlim prosesinin müasir mexanizmlərinə aydınlıq gətirir. Nəzəri baxımdan bu mexanizmləri mənimsəyən və fəaliyyətində ona istinad edən və öz işinə yaradıcı yanaşan müəllimlər təbii ki, böyük uğurlara imza atmaq imkanlarına malik olurlar.

Təcrübə göstərir ki, əgər fənn müəllimi yaradıcıdırsa, təlim prosesində “öyrənməyi-öyrənmək” prinsipinə, tədqiqatçılığa üstünlük verirsə, onun şagirdləri də müstəqil, yaradıcı düşünən, öz mövqeyini əsaslandırmağı bacaran şəxsiyyət kimi formalaşa bilər. Müasir dərslərin interaktivliyi və inteqrativliyi bu baxımdan müəllim üçün əlverişli şərait yaradır. Müasir dərslərin strukturu elədir ki, bu struktur elementlərinin nəzərə alınması təlim prosesində sonadək fəallığın təmin olunmasını, milli və bəşəri dəyərlərə sadıq şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasını nəzəri baxımdan şərtləndirir.

Dərslərdə fəallığın təmin olunma prosesi ilk növbədə motivasiyanın yaradılması, tədqiqat sualının qoyuluşu və şagirdlərin bu prosesə cəlb edilməsi ilə başlayır. Kollektivlə, qrupla işin pedaqojpsixoloji, metodik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, qiymətləndirmənin obyektiv aparılması şagirdlərin şəxsiyyət kimi yetişməsinə əsaslı şəkildə təsir göstərir. Şagirdlər bu prosesdə yeni bilik və bacarıqlara yiyələnir, öyrənməyi öyrənir, mənəvi keyfiyyətlərini inkişaf etdirir, vətəndaş-şəxsiyyət kimi formalaşırlar. Bu prosesdə müəllimin fasilitator (bələdçi) kimi funksiyalarını yerinə yetirməsi, şagirdlərin fəallığının, müstəqilliyinin təmin olunmasına əlverişli imkanlar yaratması, dərslərin gedişini yeni yanaşmalara uyğun tənzimləməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təlim prosesində işin bu istiqamətdə aparılması şagirdləri axtarıcılığa, tədqiqatçılığa, təşəbbüskarlığa, əldə etdiyi faktları dərindən təhlil etməyə, ümumiləşdirməyə, yeni fikirlərini əsaslandırmağa sövq edir. Belə bir iş

üslubu öyrənilən problemin şagirdlərin özləri tərəfindən üzə çıxarılmasına, "kəşf" edilməsinə imkanlar yaradır. Dərsdə müxtəlif xarakterli mətnlər üzərində iş, müzakirə, debat və digər metodlardan məqsədyönlü istifadə öyrənilən məsələnin dərinədən mənimsənilməsinə, şagird şəxsiyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Hər hansı bir mətn üzərində işləyərkən, həmçinin bu və ya digər məsələdən bəhs edərkən problemin qoyuluşuna uyğun ciddi təhlillər və ümumiləşdirmələr, müqayisələr aparmaq, faktı, hadisəni, prosesi əsaslandırmaq, dəyərləndirmək, qiymətləndirmək, əlaqələndirmək şagirdlərin bilik və bacarıqlarını nümayiş etdirdiklərinin göstəricisi kimi izah edilə bilər. Təlim prosesində bu məsələlərə diqqət etmək, ardıcılıq və sistemliliyi nəzərə almaq şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. Qiymətləndirmədə səviyyələrə uyğunluğun, sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə, prinsipinin nəzərə alınması da keyfiyyətə təsir göstərir və nəticə etibarilə şagirdlərin mənəvi keyfiyyətləri də inkişaf edir. Bu da şagirdlərin müstəqil həyata hazırlığı vətəndaş-şəxsiyyət kimi yetkinliyi üçün çox əhəmiyyətlidir.

Təlim prosesinin idarə olunmasında demokratikliyə əməl olunması, münasibətlərdə obyektivliyin, tərəflər arasında bərabərliyin gözlənilməsi ən vacib şərtlərdən biridir. Elmi araşdırmalar və təcrübə göstərir ki bu gün şəxsiyyətin formalaşmasında ən vacib məsələlərdən biri öyrədici mühitdə bu prinsipə əməl olunmasıdır. Şagirdlərlə müəllimlər, müəllimlərlə valideynlər, yaxud şagirdlərin özləri arasındakı münasibətlər bu prinsip üzərində qurulmalıdır. Əlbəttə, münasibətlərin özünün də bir sərhəd nöqtəsi mövcuddur. Lakin münasibətlər sistemi bərabərlik, əməkdaşlıq, səmimiyyət, aşkarlıq, şəffaflyq, tələbkarlıqla yanaşı qayğıkeşlik, şəxsiyyətin formalaşması naminə inkişaf prinsipləri üzərində qurulduqda arzu olunan nəticəni əldə etmək mümkündür. Etiraf etməliyik ki, bəzi hallarda münasibətlərdə bu məsələlərə lazımi səviyyədə diqqət yetirilmir. Bəzən şagirdlərlə avtoritar üslubda münasibətlər şagirdlərin inkişafını ləngidir. Onların təlim marağının inkişafına müəyyən maneələr yaradır. Ona görə də ilk növbədə müəllimliyi özünə peşə seçənlərin özünün daim öz üzərində işləməsi, özünütəhsillə

məşğul olması, hər zaman innovasiyaları izləməsi vacibdir.

Bu gün müəllimlərlə bərabər valideynlər də pedaqoji prosesin iştirakçısı kimi şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında böyük məsuliyyət daşıyırlar. Ümumtəhsil məktəbləri üçün hazırlanan yeni dərslik komplektlərində valideynlər üçün də tövsiyələr yer almışdır. Hər bir valideynin öz övladının təhsil mühiti ilə tanış olmaq imkanları genişdir. Əgər valideyn pandemiya-dan əvvəl ənənəvi mühitdə müəllimlə əlaqə yaratmaq üçün mütləq məktəbə gəlməli idisə, bu gün məsafədən təhsilin tətbiqi bu əlaqələrin yaradılması şəbəkəsini genişləndirmişdir. Valideyn öz övladının dərslərinə daha çox nəzarət etmək imkanları əldə edir. Bu baxımdan valideyn-müəllim, ailə-məktəb əlaqələrinin daha da gücləndirilməsi vacibdir. Pedaqoji araşdırmalar da göstərir ki, tələblərdə vahidlik şəxsiyyət yetişdirməyin mühüm prinsiplərindən biridir."

İyirminci əsrin ortalarından başlayaraq şəxsiyyət psixologiyası bir eksperimental elm kimi araşdırılmış, tez-tez fərdin davranışının müxtəlif psixi proseslərini birləşdirən və ona əsas ardıcılıq və sabitlik verən əsas, birləşdirici prinsip kimi meydana gəlmiş və daha geniş, əhatəli tədqiq edilmişdir. Məlumdur ki, şəxsiyyət və şəxsiyyətin psixologiyası haqqında aparılmış müxtəlif araşdırmalar bu sahədə çoxsaylı nəzəriyyə və baxışların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

İnsanın şəxsi və sosial inkişaf institutu kimi mühüm təsire malik olduğunu iddia edən məktəb şagirdin şəxsi inkişafı, vətəndaşlığı, sosial bacarıq və səriştələri kimi məsələlərə məhəl qoymadan yalnız fənn tədrisinə və qiymətləndirmələrinə diqqət yetirə bilməz. Məktəbin müasir təhsil prosesi üçün vacib olan "şəxsi inkişaf" anlayışının itirilməsi, məktəb binasında baş verən prosesin öz tərbiyəvi mənasını itirməsi, onun təhsil və şəxsiyyətin formalaşdırılması kimi qarşılıqlı əlaqədən formal təhsil prosesinə çevrilməsidir.

Şagirdin məktəbdə fizika və ya bədən tərbiyəsi üzrə aldığı qiymətlər vacibdir və ənənəvi olaraq həmişə vacib olub. Amma məktəb şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasından, mənəvi-vətəndaş mövqeyindən, sosiallaşma aktuallığından məhrum olan təhsil rəqabətədavamlı mütəxəssis hazırlaya bilmədiyi halda, sosial

inkişaf institutuna da iddialı ola bilməz. Müasir işə götürmə şirkətləri gələcəkdə öz işçiləri üçün əsas tələblərdən biri kimi “şəxsi inkişaf üçün yüksək motivasiya və işə vicdanlı münasibət” adlandırırlar. Tələbə əmək bazarına daxil olduqdan sonra şəxsi inkişafın öz xüsusiyyətlərini, şəxsi ehtiyaclarını dərk etməyi, şəxsi inkişafın mənasını və məqsədlərini başa düşməyi əsas proses kimi nəzərə alaraq mövqeləşdirməyə, karyera yüksəlişinə, məsuliyyətli işə hazır, rahatlıqla ünsiyyətə girməyi bacaran bir şəxsiyyət kimi formalaşmalıdır.

Avropa Şurası Avropa vətəndaşının şəxsiyyətinin yüksək keyfiyyətli, hərtərəfli inkişafı üçün yiyələnməli olduqları zəruri olan yeddi vacib bacarığı qeyd edir:

1. Öz ana dilində ünsiyyət.
2. Xarici dillərdə ünsiyyət.
3. Riyazi savadlılıq və əsas elm və texnologiya sahəsində bacarıqlar.
4. Kompüter savadlılığı.
5. Öyrənmə bacarıqlarının mənimsənilməsi.
6. Sosial və vətəndaş səlahiyyətləri.
7. Yenilik və sahibkarlıq hissi.

Şəxsi, peşəkar və karyera yüksəlişinin planlaşdırılması, fəal vətəndaş iştirakı, komandada işləmək bacarığı, sosial xidmət və sosial məsuliyyət kimi sosial və vətəndaş sərişətləri müasir dərslin əsas tələbərindən biridir.

Yenilik və sahibkarlıq hissi azad yaradıcılıq, ideyaların, layihələrin həyata keçirilməsi, innovativ mühitin olması və yaradıcılığın inkişafı müasir təhsilin əsas meyarıdır.

Bütün bunların olmaması, ciddi təhsil standartlarına keçid şəraitində məktəb səviyyəsində yüksək keyfiyyətli karyera yönümlü sistemin olmaması, həm ailə, həm də dövlət üçün böyük maddi itkilərlə nəticələnmək təhlükəsi yaradır. Tələbənin dar təhsil dəhlizini səhv seçməsi ailənin itkisinə səbəb olmaqla yanaşı, həm də mütəxəssis hazırlığı üçün vaxt və dövlət vəsaiti itkisi ilə nəticələnməkdir.

Dərs haqqında çox danışılıb, çoxlu sayda kitablar yazılıb, onun tərtibatı və həyata keçirilməsi üçün xeyli sayda metodik tövsiyələr var.

Lakin hətta təcrübəli müəllim də dərs hazırlayarkən əsaslandırma və hərtərəfli həll tələb edən suallarla qarşılaşır. Dərslər necə təsirli və səmərəli etmək olar? Müasir təhsil dərslərinin

“düsturu” nədir? Sınıfdə məqsədlərinizə necə nail olmaq olar? tədris ili müddətində şagird və ya tələbələrə məhsuldar olmağa necə həvəsləndirmək olar? Onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında nələr etmək olar?

Əhəmiyyətli sayda dərs keçirməyin uzunmüddətli təcrübəsi, fikrimizcə, müasir effektiv dərslər müəyyən edən bir neçə meyar ayırmağa imkan verdi.

Müasir dərs əsas tələbi tələbənin şəxsi potensialını, özünü tanıması və özünü dərk etməsidir. Ədəbiyyatda “özünü dərk etmə” anlayışının müxtəlif şərhəri var. L.A. Korostileva fikrincə özünü dərk etməklə biz "həyatda və gündəlik fəaliyyətdə özünü dərk etmək, dünyada özünəməxsus yolunu, dəyərlərini və hər an varlığının mənasını axtarmaq və təsdiqləmək" prosesini başa düşürük.

Fikrimizcə, tələbənin şəxsi potensialının bir proses kimi özünü dərk etməsi aşağıdakı əsas mərhələləri əhatə edir:

- I. özünü tanımaq (özünü tanımaq),
- II. özünü həyata keçirmə (özünü inkişaf etdirmə),
- III. özünə nəzarət,
- IV. özünü təqdim etmə

Hər bir müəllimin ilkin olaraq dərk etməsi vacibdir ki, tələbə individual və unikaldir və öz akademik intizamının pedaqoji potensialı sayəsində müəllim tələbənin dəyərlərini ehtiyaclarını, maraqlarını və istəklərini nəzərə alaraq, onun şəxsi potensialının özünü həyata keçirməsini məqsədyönlü şəkildə müşayiət edə bilər.

**Problemin aktuallığı.** Şagirdlərin araşdırmaq istəyi, müəllimlərə verdikləri suallar gündəndən azalır. Şagirdlərin suallarının azalması nə ilə bağlı olduğu hər daim sosioloq, psixoloq və pedaqoqlar diqqət mərkəzində olmuş uşaqların öyrənmə istəklərini artırmaq onların marağında olub. Bu baxımdan yeni psixopedaqoji təfəkkürün inkişaf mərhələləri hər dövr üçün aktual mövzudur.

**Problemin yeniliyi.** Məqalədə yeni psixopedaqoji təfəkkürün inkişaf mərhələləri ilə bağlı fikirləri diqqət mərkəzinə çatdırılır.

**Problemin praktik əhəmiyyəti.** Məqalədə irəli sürülən fikirlər ali və ümumtəhsil məktəblərində dərs deyən müəllimlər, gənc tədqiqatçılar, ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələblər və ictimaiyyət üçün əhəmiyyətlidir.

**Nəticə.** Nəticə etibarilə gender rolları müxtəlif amillərlə formalaşan, eyni zamanda cəmiyyətin digər aspektlərinə təsir göstərən mürəkkəb və çoxşaxəli konstruksiyalardır. Bioloji, sosial, mədəni və ətraf mühit amillərinin qarşılıqlı təsiri gender rollarının formalaşmasına və davamlılığına kömək edir. Bu rollar fərdlərin davranışlarına, gözləntilərinə, imkanlarına və özünü qavrayışlarına təsir göstərir.

Hormonal fərqlər kimi bioloji faktorlar, gender rollarının formalaşmasında, xüsusiyyətlərə və meyllərə təsir edən rol oynayır. Bununla belə, sosiallaşma proseslərinin erkən yaşlardan bu rolların gücləndirilməsinə və mənimsənilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək etdiyini qəbul etmək vacibdir. Ailə, həmyaşıdlar, təhsil və media genderlə bağlı ictimai gözləntilərin və normaların formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Mədəni və tarixi kontekstlər də gender rollarının inkişafına kömək edir. Ənənələr, inanclar və ictimai strukturlar əmək bölgüsünə, güc dinamikasına və cinsinə görə fərdlərə qoyulan gözləntilərə təsir göstərir. İctimai münasibətlərdə, qanunlarda və siyasətlərdə dəyişikliklər, mövcud gender rollarına meydan oxuya və ya gücləndirə, bu konstruksiyanın dinamik xarakterini nümayiş etdirə bilər.

İqtisadi amillər gender rolları ilə iç-içədir, məşğulluq imkanlarına, əmək haqqı fərqlərinə və karyera seçimlərinə təsir göstərir. Gender əsasında əmək bölgüsü bir çox cəmiyyətlərdə davam edir, fərdlərin peşəkar və şəxsi həyatına təsir edir. Bu iqtisadi fərqlərin aradan qaldırılması stereotiplərə qarşı çıxmaq və iş yerində bərabər imkanları təşviq etmək üçün hərtərəfli səylər tələb edir.

Üstəlik, gender rolları statik deyil və zamanla inkişaf edə bilər. Fəallıq, maarifləndirmə kampaniyaları və maarifləndirici təşəbbüslər, ənənəvi normalara meydan oxumağa, daha ədalətli cəmiyyətin təşviqinə töhfə verir.

**Problemin aktuallığı.** Gender rollarının fərdlərə və sosial institutlara təsiri bütün dünyada cəmiyyətlər üçün əhəmiyyətli təsirləri olan mürəkkəb və aktual problemdir. Gender rolları müxtəlif cinslərdən olan şəxslərin necə davranmalı, düşünməli və qarşılıqlı əlaqədə olmasını təyin edən ictimai gözləntilər və normalardır. Bu rollar çox vaxt gender stereotiplərinin, bərabərsizliyin və ayrı-seçkiliyin güclənməsinə səbəb

olur. Bu problemin aktuallığının bəzi əsas cəhətləri bunlardır:

- Gender rolları təhsil, məşğulluq və imkanlara çıxış daxil olmaqla həyatın müxtəlif aspektlərində kişi və qadınlar arasında davamlı bərabərsizliklərə kömək edir. Bu bərabərsizlik, sosial ədalətə və bərabərliyə nail olmaq üçün maneədir.

- Gender rolları fərdlər, xüsusən də qadınlar üçün, iqtisadi imkanları məhdudlaşdırır. Peşə seqreqasiyası, əmək haqqı fərqləri və rəhbər vəzifələrə məhdud çıxış cinslər arasında iqtisadi fərqlərə səbəb olur. Bu, təkcə fərdlərə təsir etmir, həm də ümumi iqtisadi inkişafa mane olur.

- Gender rolları, tez-tez cinslərinə görə fərdlər üçün məqbul sayılan davranışı diktə edir. Bu, şəxsi inkişafı və ifadəni məhdudlaşdırır, zərərli stereotipləri gücləndirir və ənənəvi gender normalarına uyğun gəlməyənlərə qarşı ayrı-seçkiliyi davam etdirə bilər.

- Gender rolları, sağlamlıq nəticələrinə təsir edə bilər. Məsələn, kişiliyə aid ənənəvi gözləntilər kişiləri psixi sağlamlıqla bağlı dəstək axtarmaqdan çəkindirərək, müalicə olunmamış psixi sağlamlıq problemlərinin daha yüksək nisbətərinə səbəb ola bilər. Qadınlar isə, cəmiyyətin gözləntilərinə görə reproduktiv sağlamlıq və ailə planlaması ilə bağlı çətinliklərlə üzləşə bilər.

- Gender rolları, gender əsaslı zorakılıq və ayrı-seçkiliyin yayılmasına kömək edir. Cəmiyyətin gözləntiləri təhqiramiz davranışı bəhanə edə və ya normallaşdırır və qurbanlar sosial stiqma və ya inamsızlıq qorxusu səbəbindən yardım axtarmaqdan çəkinə bilər.

- Gender rolları, təhsil imkanlarına və seçimlərinə təsir edir. Oğlan və qızlar üçün uyğun təhsil sahələrinə dair stereotiplər, onların karyera seçimlərini məhdudlaşdırır və müxtəlif peşələrdə gender balanssızlığını davam etdirə bilər.

- Gender rollarının irq, etnik mənsubiyyət və sosial-iqtisadi status kimi digər sosial kateqoriyalarla kəsişməsi nəzərə alındıqda, problem daha da kəskinləşir. Ayrı-seçkiliyin müxtəlif formaları ilə üzləşən fərdlər mürəkkəb çətinliklərlə üzləşirlər.

- Gender rollarının təsiri, fərdi təcrübələrdən kənara çıxır, cəmiyyətlərin ümumi sabitliyinə və tərəqqisinə təsir göstərir. Sərt gender



rollarını tətbiq etməklə əhalisinin yarısının potensialını məhdudlaşdıran cəmiyyətlər çox güman ki, sosial, iqtisadi və texnoloji tərəqqidə geri qalırlar.

Problemin aktuallığının aradan qaldırılması fərdi, ictimai və institusional səviyyədə birgə səylər tələb edir. Buraya gender bərabərliyinin təşviqi, stereotiplərə qarşı mübarizə, siyasət dəyişikliklərinin müdafiəsi, inklüziv təhsil və iş mühitinin təşviqi daxildir.

**Problemin yeniliyi.** Gender rollarının fərdlərə və sosial institutlara təsiri çoxdankı və geniş yayılmış bir məsələ olsa da, yenilik, inkişaf edən anlayışda, dəyişən perspektivlərdə və bu problemin dərinliyi və mürəkkəbliyinin artan dinamikasındadır.

**Problemin yeniliyi** təkcə onun mövcudluğunda deyil, həm də gender rollarının təsirinin aradan

qaldırılmasına və aradan qaldırılmasına yönəlmiş müzakirələrin və hərəkətlərin dinamik və inkişaf edən xarakterindədir.

**Problemin praktik əhəmiyyəti.** Gender rollarının fərdlərə və sosial institutlara təsirinin aradan qaldırılmasının praktiki əhəmiyyəti böyükdür, çünki bu, cəmiyyətlərin rifahına, inkişafına və ümumi fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Gender rollarının təsirinin aradan qaldırılması təkcə sosial ədalət məsələsi deyil, həm də daha sağlam, daha məhsuldar və davamlı cəmiyyətlər yaratmaq üçün praktiki zərurətdir. Bu, bütün fərdlərin istedad və potensialının tanınmasını, müxtəlifliyi təşviq etməyi və hər kəsin inkişaf edə biləcəyi, nəticədə fərdlərə, icmalara və bütövlükdə millətlərə fayda gətirə biləcəyi mühitləri təşviq etməyi əhatə edir.

### Ədəbiyyat:

1. Beauvais, C., Spence, J. Gender, prejudice, and categorization. *Sex Roles* 1987, 16, pp. 89-100.
2. Bem, S. L. The measurement of psychological androgyny. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 1974, 42, pp. 155-162.
3. Bem, S. L. Gender schema theory: A cognitive account of sex typing. *Psychological Review* 1981a, 88, pp. 354-364.
4. Berger, J. M., Levant, R., McMillan, K. K., Kelleher, W., Sellers, A. Impact of gender role conflict, traditional masculinity ideology, alexithymia, and age on men's attitudes toward psychological help seeking. *Psychology of Men & Masculinity* 2005, 6 (1), pp. 73-78. doi:10.1037/1524-9220.6.1.73
5. Bhasin, K. Toplumsal cinsiyet / Bize yüklenen roller [Gender/ roles that given to us]. (A. Coşkun, Çev.)- İstanbul: Kadınlarla Dayanışma Vakfı Yayınları, -2003.
6. Lindsey, L. L. Gender roles a sociological perspective. (6th ed.). -London and New York: Routledge, -2016.
7. Knight, R. Free to be you and me: Normal gender-role fluidity - Commentary on Diane Ehrensaft's "Listening and learning from gender-nonconforming children". *Psychoanalytic Study of the Child* 2014, 68, pp. 57-70.
8. Sjöberg, O. The role of family policy institutions in explaining gender-role attitudes: A comparative multilevel analysis of thirteen industrialized countries. *Journal of European Social Policy* 2004, 14, pp. 107-123. <https://doi.org/10.1177/0958928704042003>
9. Stickney, L. T., Konrad, A. M. Gender-role attitudes and earnings: A multinational study of married women and men. *Sex Roles* 2007, 57, pp. 801-811. <https://doi.org/10.1007/s11199-007-9311-4>
10. Клещина, И.С. Гендерная социализация. -СПб.: Издательство РГПУ им. А.И. Герцена, -1998.

**E-mail:** saxavat.aliyeva@bsu.edu.az  
**Redaksiyaya daxil olub:** 12.02.2024.